

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЇ

ZAKRES EKSPERYMENTU W NAJNOWSZEJ LITERATURZE UKRAIŃSKIEJ¹

JAROSŁAW POLISZCZUK, MARTYNA STRYCHALSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań – Polska
yarpol@amu.edu.pl; ORCID: 0000-0001-9081-7900
martynastrychalska@op.pl; ORCID: 0000-0003-4602-2590

ПОЛЕ ЕКСПЕРИМЕНТУ В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

ЯРОСЛАВ ПОЛІЩУК, МАРТИНА СТРИХАЛЬСЬКА

Університет ім. Адама Міцкевича в Познані, Познан – Польща

АНОТАЦІЯ. Предметом уваги авторів є стан дослідження експериментальної літератури, яка в останній час здобуває визнання як культурне явище та як форма художньої трансгресії. Підставою для роздумів на цю тему стала публікація авторської монографії Оксани Ковацької *Експериментальні вітрила української прози 20-х років ХХ століття* (Київ 2020). Дослідниця доцінює стихію експерименту в українській пореволюційній літературі, високо оцінює новаторські пошуки молодшої генерації тогочасних письменників. Вона зокрема зосереджує свою увагу на трьох постатях літературного експериментування, розглядаючи їх у контексті творчості Віктора Петрова (Домонтовича), Аркадія Любченка та Майка Йогансена. Монографія Оксани Ковацької видається піонерською працею у презентованому тут вимірі проблематики.

Ключові слова: література експерименту, письменник, новаторство, гра, перформанс, рефлексія

¹ Uwagi na marginesie książki: O. Kowalczyk, *Експериментальні вітрила української прози 20-х років ХХ століття*, Київ: ВД „Києво-Могилянська академія”, 2020.

THE SCOPE OF EXPERIMENTS IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE

YAROSLAV POLISHCHUK, MARTYNA STRYCHALSKA

Adam Mickiewicz University, Poznań, Poznań – Poland

ABSTRACT. This study is dedicated to contemporary research on experimental literature, which was recognized as an outstanding phenomena and also as the form of artistic transgression during recent years. The reason for reflections on this topic was the publication of the monograph by Oksana Kovatska entitled *Experimental Sails of Ukrainian Prose of the 1920s* (Kyiv 2020). Kovatska appreciates the element of experiment in the Ukrainian post-revolutionary literature, and highly appreciates the innovative search of the young generation of contemporary writers. In particular, she focuses on three figures of literary experimentation, considering them in the context of the works of Viktor Petrov (Domontovych), Arkadii Liubchenko and Mike Johansen. Oksana Kovatska's monograph is published as a pioneering work in the field of the problem presented here.

Keywords: literature of experiment, writer, innovation, play, performance, reflection

Nawiązanie do gry, performansu, eksperymentu cechowało literaturę piękną od dawnych czasów. Ową tendencję da się zaobserwować już w okresie kultury starożytnej. Była ona charakterystyczna dla średniowiecza i renesansu, nie mówiąc o baroku czy modernizmie. We współczesności elementy gry zostały wprowadzone do naszego bytu codziennego, a więc ich obecność nie ogranicza się tylko do zakresu sztuki, ale jest widoczna i co raz bardziej odczuwalna w życiu codziennym. Zabawa czy gra staje się wszechobecna. Już od oświecenia próbowano ją poskromić, usystematyzować i włożyć w jakieś określone ramy. Dopiero na początku XX wieku zaczęto łączyć zabawę i grę z działaniem i twórczym myśleniem. W sztuce gra przyczyniła się do powstania kubizmu, a potem ekspresjonizmu abstrakcyjnego. Fundamenty ruchów awangardowych także zbudowane są na grze, zabawie i parodii. W okresie globalizacji każda jednostka ludzka zostaje zaangażowana w totalną grę, a dzieła sztuki docenia się, gdy sięgają po formy eksperymentalne i w ten sposób poszerzają nasze wyobrażenia o granicach świata rzeczywistego oraz wymyślonego przez twórcę. Zabawa i gra są nieodłącznymi elementami performansu, przewidują bowiem pewnego rodzaju udawanie, które jest charakterystyczne dla czasów nam współczesnych. Globalizacja i cyfryzacja performans dołączenia się z życiem codziennym. Niektórzy badacze (np. Richard Schechner, Marvin Carlson) twierdzą, że całe nasze życie jest właściwie niczym innym jak performansem [Schechner 2006: 109–112].

Literatura eksperymentu, o jakiej mowa, stawia na nowatorstwo w zakresie formy. Jej geneza związana jest z opcją formalizmu, która umożliwiła radykalne

poszukiwania formy przy pewnym zaniedbaniu zainteresowania treścią dzieła literackiego. Burzliwy rozwój awangardy w pierwszych dekadach XX stulecia upowszechnił idee eksperymentu, dlatego wielu pisarzy i artystów – zarówno europejskich, jak i amerykańskich – zafascynowała atmosfera nieskrępowanych poszukiwań w obrębie formy artystycznej, a także perspektywa osiągnięcia doświadczeń granicznych na krawędzi sztuki i rzeczywistości. Charakterystyczne tendencje tamtego czasu zostały doskonale zrealizowane w *Pieśniach* Ezry Pounda, powojennych utworach Thomasa Stearnsa Eliota, a także w prozatorskich i dramatycznych utworach Gertrude Stein oraz w szczytowym osiągnięciu literatury eksperymentalnej, za które uchodzi powieść *Ulisses* autorstwa Jamesa Joyce’a. Wygląda więc na to, że literatura eksperymentu reprezentowana jest nie tylko przez wielkie nazwiska i tytuły, ale zaistniała także w wieku XX w postaci swoistej tradycji, zakorzenionej zwłaszcza w Europie Środkowo-Wschodniej w trakcie przyspieszonej modernizacji tego regionu.

W literaturze ukraińskiej twórczość eksperymentalna przeżywała fazę dynamicznego rozwoju po roku 1917, to znaczy po wyjściu z cienia uzależnienia kolonialnego oraz w miarę nabycia przez kulturę ukraińską rzeczywistej podmiotowości. Dlatego właśnie lata 20. XX stulecia wypada traktować jako czas sprzyjający eksperymentom różnego rodzaju [Біла 2006; Korniejenko 1998; Nowacki 2013]. Często w takim kontekście wspomina się o eksperymentatorstwie uprawianym w poezji: o skandalicznych wystąpieniach literackich Mychajła Semenki oraz kierowanej przez niego grupy panfuturystów ukraińskich, co stanowi ważny element łańcucha rozwojowego radzieckiej awangardy [Михайль Семенко 2016]. Podobne efekty, choć na nieco mniejszą skalę, wywoływała działalność grupy „Авангард”, której liderem był Walerian Poliszczuk [Полищук 1926; Антологія 2016]. Natomiast twórczość prozatorska z tego samego okresu znacznie rzadziej badana jest jako przestrzeń eksperymentalna, mimo że powieści oraz nowele stworzone przez Mykołę Chwyłowego, Majka Johansena, Jurija Janowskiego, Waleriana Pidmohylnego i innych znanych twórców doby „rozstrzelanego odrodzenia” wykazują się nowatorstwem w zakresie poszukiwań formalnych. Tę lukę w badaniach historyków literatury ukraińskiej wypełnia dr Oksana Kowacka – autorka oryginalnej monografii naukowej pt. *Експериментальні вітрила української прози 20-х років XX століття*, która niedawno ukazała się drukiem w wydawnictwie Akademii Kijowsko-Mohylańskiej w Kijowie [Ковацька 2020].

Z adnotacji biograficznej dowiadujemy się, że autorka książki ukończyła filologię ukraińską na Uniwersytecie im. Tarasa Szewczenki w Kijowie, gdzie kontynuowała karierę naukową na studiach doktoranckich. Praca o ukraińskiej prozie eksperymentalnej powstała pod kierunkiem prof. Jurija Kowaliwa w 2003 roku, w tym samym roku została obroniona. Od 2007 roku Oksana Kowacka (przed ślubem Bojarczuk) pracowała w Katedrze Ukrainistyki na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania

badawcze obejmowały studia postkolonialne, imagologię, dyskursy militarne i pokoleniowe oraz pamięć historyczną. Niestety, dr Oksana Kowacka zmarła przedwcześnie w 2019 roku, czyli u szczytu swojej kariery. Omawiana książka jest rodzajem wyrazu wdzięczności bliskich i przyjaciół, którzy chcieli w ten sposób uhonorować jej pamięć.

Właściwym kontekstem ukraińskiej literatury eksperymentalnej są dzieła sztuk wizualnych, które bardzo aktywnie rozwijają się od początku XX wieku. Warto wspomnieć, że w pierwszych dekadach XX stulecia sukces osiągnęli ukraińscy artyści awangardowi: Kazimierz Malewicz, Ołeksandr Bohomazow, Aleksandra Ekster i in. Choć kwestia ich przynależności narodowej pozostaje otwarta (nazywani są artystami rosyjskimi, ukraińskimi, a także radzieckimi), nie można zaprzeczyć, że Ukraina i kultura ludowa wywarły korzystny wpływ na ich poszukiwania estetyczne [Український авангард 1996; Shkandrij 2019]. Eksplozja nowatorstwa w wizualnym postrzeganiu świata, której świadkami byli ci artyści, doprowadziła do odważnych poczynań w dziedzinie sztuki słowa. Zmieniennym zjawiskiem na porewolucyjnej Ukrainie był teatralny eksperyment, który kojarzy się z autorskim teatrem Łesia Kurbasa „Березиль”, a także z niezwykle aktualnymi dramatami Mykoły Kulisza napisanymi specjalnie na potrzeby owego teatru. Kolejnym czynnikiem modernizacji w zakresie kultury jest rozwój ukraińskiego kina: jak wiadomo, w latach 20. XX wieku powstały dwie wytwórnie filmowe – w Odessie i Kijowie, które niebawem zasłynęły z wielu nowatorskich filmów i zapoczątkowały narodowe kino ukraińskie.

Oksana Kowacka wydzieliła trzy typy prozy eksperymentalnej, które ilustruje przykładami twórczości słownej, a mianowicie dziełami Wiktora Petrowa (Domontowycza), Arkadija Lubczenki i Majka Johansena. Badaczka rozpatruje w omawianej książce *intelektualny*, *ornamentalny* i *fabularny* model ukraińskiej prozy eksperymentalnej, powołując się na odpowiednie formy obecne w literackiej praktyce drugiej dekady ubiegłego wieku [Ковацька 2020: 196]. Podział ten jest oczywiście subiektywny i może być poddany pod dyskusję. Dr Kowacka opiera się na poświęconym rozwojowi prozy ukraińskiej szkicu krytycznoliterackim zatytułowanym *Від новели до роману: етюди про розвиток української прози XX ст* (1929) autorstwa szanowanego w latach 20. XX wieku ukraińskiego krytyka Feliksa Jakubowskiego. Jakubowski opisał kiedyś ścieżkę rozwoju prozy od form małych do dużych, a także zwrócił uwagę na zakres nowatorskich poszukiwań we współczesnej sztuce pisarskiej; jako jeden z pierwszych próbował dokonać analitycznej oceny tych innowacji. Pisał on o rozróżnieniu w prozie ukraińskiej gatunków ornamentalnego i fabularnego. Oksana Kowacka wprowadza trzeci element, który widzi w bogatej intelektualnie narracji, a za przykład tego zjawiska uważa powieści Wiktora Domontowycza. Należy zauważyć, że ostatnimi czasy pisarz ten został poddany rzetelnej reinterpretacji. Staje się on nawet modny w kontekście współczesności, o czym świadczy chociażby zbiorowa monografia na temat jego

twórczości wydana w języku ukraińskim przez prestiżowe krakowskie wydawnictwo Universitas [Виктор Петров 2021].

Ważnym źródłem dla autorki monografii okazały się także badania współczesnych autorów, szczególnie wykonane w nurcie studiów postkolonialnych. Wysoko oceniono prace prof. Myroslava Shkandrija z Kanady. Naukowiec ten jako pierwszy uzasadnił fenomen prozy eksperymentalnej w kontekście rozwoju literackiego lat 20. XX wieku. Oksana Kowacka pisze:

Ренесанс 20-х років і його прозовий авангард, „двіт мистецтва” (перефразовуючи автокоментар учасників „Літературного ярмарку”) сьогодні неможливо уявити поза цілеспрямованим експериментуванням, що передбачало технічну вправність письменника, прагнення до досконалості твору, орієнтованість на індивідуалізм, право на винахід та відкриття, радикальну зміну творчих світоглядно-естетичних засад, пошук оригінальних художніх форм, деконструкцію модулів традиції і новаторства, зрештою, модернізацію белетристичного канону [Ковацька 2020: 10].

Autorka recenzowanej rozprawy jasno określa przedmiot swoich zainteresowań naukowych. Warto to podkreślić, ponieważ istnieje wiele różniących się od siebie definicji literatury eksperymentalnej – zarówno tej napisanej w XX wieku, jak i współczesnej. Oksana Kowacka dostrzega elementy eksperymentu w poetyce twórczości prozatorskiej. Wskazuje takie cechy charakterystyczne jak: 1) towarzyskość”, czyli chęć podjęcia konstruktywnego dialogu z potencjalnym czytelnikiem; 2) tworzenie interakcji „autor – odbiorca”, zaangażowanie czytelnika we współtworzenie opowieści; 3) wielowarstwowa struktura tekstu, jego enigmatyczny charakter, który wymaga rozszyfrowania; 4) pojęcie gry, które jest istotne dla różnych warstw utworu i przejawia się w różnych paralelnych interpretacjach; 5) efekt tzw. „autorefleksyjnej literatury”, polegający na obecności rozmaitych autokomentarzy pisarza, często ironicznych i niejednoznacznych, przypominających również grę z czytelnikiem [Ковацька 2020: 61–63]. Ta teoretyczna opcja pozwala badaczce na wyraźne wyodrębnienie cech nowatorskich w literaturze wskazanej epoki, obfitującej w nieprzeciętne poszukiwania artystyczne i eksperymenty z formą, w dużej mierze związane z paradygmatem nowej, „proletariackiej” i „rewolucyjnej” sztuki, która zrywa ze starą tradycją literacką i z myślą o przyszłości wytycza całkowicie nowe drogi ewolucyjne.

Treść książki bardzo logicznie podzielona została na cztery główne rozdziały. W pierwszym autorka dokonuje przeglądu twórczości literackiej lat 20. w kluczu eksperymentalnego pisania jako charakterystycznego przejawu modernizmu w sztuce. Oksana Kowacka wymienia najbardziej reprezentatywne nazwiska literackie tego okresu – Hnata Mychajłyczenkę, Mykołę Chwyłowego, Jurija Smołyca, Mychajłę Jałowego, Dmytra Bużkę i wielu innych. Zwraca także uwagę na istotne podobieństwa między literaturą zachodnią a wpływami rosyjskimi na ukraińskich pisarzy, formułuje nowe idee estetyczne, realizowane wtedy przez pisarzy i arty-

stów, w tym zwolenników awangardy artystycznej. We wnioskach do rozdziału nieprzypadkowo zostały podkreślone podobieństwa eksperymentu w literaturze ukraińskiej i europejskiej:

Атрибути книжного буття, як-от: стиль, мову, образи, мотиви – перетворено на самодостатнє тіло модерністської літератури 20-х років, як зарубіжної, так і української. [...] Експериментальні твори за браком відповідної об’єктивної критики самі перебирають на себе критичну функцію. Письменники виступають не тільки творцями, але й критиками (співзвучність із поглядами Т.С. Еліота). У такому прочитанні прозові тексти є металітературними (романи про романи, письменство, книжки), які в белетристичній формі розв’язують важливі мистецькі питання і проблеми доби [Ковацька 2020: 63].

W rozdziale drugim, trzecim i czwartym opisana została twórczość Wiktora Petrowa Domontowycza, Arkadija Lubczenki i Majka Johansena. Autorka wyodrębniła teksty, które wielokrotnie zwracały uwagę badaczy i stanowią wybitne osiągnięcia literatury owego okresu. Są to powieści *Доктор Серафікус* Domontowycza, *Вертен* Lubczenki i *Подорож ученого доктора Леонардо* Johansena. Z tym wyborem można się zupełnie zgodzić. Cechy prozy eksperymentalnej w tych tekstach są wyraźne, a jednocześnie różne, naznaczone jasnym indywidualizmem autorów. Powieść Wiktora Domontowycza (Petrowa) jest tekstem zagadką skierowaną do czytelnika intelektualisty. Utwór obfituje w zaszyfrowane znaczenia odwołujące się do ludzkiej świadomości okresu porewolucyjnego i totalnego komunistycznego eksperymentu [Віктор Петров 2020]. W wyobraźni Arkadija Lubczenki cały świat przypomina szopkę, w której ludzie odgrywają niezwykle role: takie ujęcie całkiem dobrze pasuje do współczesnych wyobrażeń o istocie performansu [Schechner 2006: 109]. Z kolei Majk Johansen, słusznie uważany za jednego z prekursorów ukraińskiego postmodernizmu, wzbogaca swój tekst o ironiczne i autoironiczne komentarze. Bawiąc czytelnika, sam gra w atmosferze twórczej wolności, swobody i fantazji, jakby antycypując groźbę samego faktu swobodnej twórczości.

Monografia *Експериментальні вітрила української прози...* porusza ważną kwestię współczesnego literaturoznawstwa. Oksana Kowacka umiejętnie balansuje jednak na granicy zdrowej ambicji pioniera, dumnego ze swoich odkryć w dziedzinie ciekawych i zapomnianych tekstów, a toposem skromności, który każe krytycznie oceniać to, co zostało zrobione i nie ulegać pokusie wszechwiedzy. Dlatego zakończenie pracy brzmi dość optymistycznie, co można zauważyć w zachęceniu innych młodych naukowców do zrozumienia badanego problemu:

Це дослідження не претендує на єдину й виняткову інтерпретацію мистецького феномену експериментального прозописма 1920-х років, а радше є прикладом комплексного прочитання оригінального явища в контексті модернізму, історико-літературного процесу ХХ століття, а також спробою реанімації „викреслених”, незаслужено забутих, самотніх творів української літератури, без яких її культурний фонд убачасмо збіднілим і неповним [Ковацька 2020: 199].

Książka Oksany Kowackiej stała się ważnym pretekstem do badania ukraińskiej literatury eksperymentalnej. Warto zauważyć, że w zarysowaniu tła kulturowego ukraińskich lat 20. XX wieku, wyeksponowaniu ducha swobodnego eksperymentu i rywalizacji alternatywnych praktyk estetycznych autorka wyraźnie koresponduje z innymi polskimi badaczami zaangażowanymi w podobny zakres problematyki, m.in. Agnieszką Korniejenko [Korniejenko 1998, 2010], Pawłem Krupą [Krupa 2018], Katarzyną Glinianowicz [Виктор Петров 2021] oraz Albertem Nowackim [Nowacki 2013], którzy z prawdziwą pasją traktują ukraińską literaturę porewolucyjnego odrodzenia, odkrywając, między innymi, jej walory dla polskiego czytelnika.

Autorka słusznie skupiła się w swoich poszukiwaniach badawczych na bardzo owocnych latach 20 – dały one bowiem literaturze ukraińskiej wiele genialnych tekstów, które można i należy odczytać i rewaloryzować ze współczesnego punktu widzenia. Po burzliwym życiu literackim i podejmowanych eksperymentach nadszedł długi okres stalinowskich represji, stagnacji i socrealizmu, zabójczy dla swobodnej twórczości. Jednak estetyczne doświadczenie porewolucyjnego renesansu stało się podstawą ukraińskiej literatury XX i XXI wieku. O jego randze świadczy chociażby fakt, że dziś doświadczenie to jest systematycznie reinterpretowane, a utwory z drugiej dekady ubiegłego wieku są wznawiane i ponownie cieszą się zainteresowaniem czytelników, jak np. seria przedruków wydawnictwa kijowskiego Наши двадцяті, która ukazała się ostatnio w wydawnictwie Смолоскип.

Wykaz wykorzystanej literatury

- Korniejenko A., „*Rozstrzelane odrodzenie*”, Kraków–Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 2010.
- Korniejenko A., *Ukraiński modernizm. Próba periodyzacji procesu historycznoliterackiego*, Kraków: Universitas, 1998.
- Krupa P., „*Na Zachód*” i „*Z dala od Moskwy*”? *Publicystyka Mykoły Chwyłowego lat 1925–1926*. Kraków: Universitas, 2018.
- Nowacki A., „*Myśli pod prąd*”. *Twórczość Mykoły Chwyłowego w kontekście ukraińskiej dyskusji literackiej lat 1925–1928*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- Schechner R., *Performatyka. Wstęp*, przekł. T. Kubikowski, Wrocław: Ośrodek Badań Twórczości Jerzego Grotowskiego i Poszukiwań Teatralno-Kulturowych, 2006.
- Shkandrij M., *Avant-Garde Art in Ukraine, 1910–1930: Contested Memory Hardcover*, Brookline: Academic Studies Press, 2019.
- Антологія української літературно-критичної думки першої половини ХХ століття*, упор. та ред. В. Агеєва, Київ: Смолоскип, 2016.
- Біла А., *Український літературний авангард: пошуки, стильові напрямки*, Київ: Смолоскип, 2006.

- Віктор Петров. *Мапування творчості письменника*, ред. К. Глінянович, П. Крупа, Й. Маєвська, Kraków: Universitas, 2021.
- Луцький Ю., *Літературна політика в радянській Україні 1917–1934*, Київ: Гелікон, 2000.
- Михайль Семенко *и украинский панфутуризм*, Санкт-Петербург: Изд. Европейского университета в СПб, 2016.
- Поліщук В., *Літературний авангард. Перспективи розвитку української культури, політика і теорія поезії*, Харків, 1926.
- Український авангард. 1910–1930 роки. Альбом*, автор вст. слова та упор. Д. Горбачов. Київ: Мистецтво, 1996.

Wykaz wykorzystanej literatury [References]

- Korniejenko A., „Rozstrzelane odrodzenie” [*Rozstrzelane Odrodzenie*], Kraków–Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 2010.
- Korniejenko A., *Український модернізм. Проба періодизації процесу історичнолітературного* [*Ukrainian Modernism. An Attempt at Periodization of the Historical and Literary Process*], Kraków: Universitas, 1998.
- Krupa P., „*Na Zachód*” i „*Z dala od Moskwy*”? *Publicystyka Mykoły Chwyłowego lat 1925–1926* [*“To the West” and “Away from Moscow”? Publicistic of Mykola Chwyłowyi, 1925–1926*], Kraków: Universitas, 2018.
- Nowacki A., „*Myśli pod prąd*”. *Twórczość Mykoły Chwyłowego w kontekście української дискусії літературної lat 1925–1928* [„*Thinks Against the Tide*.” *The Works of Mykola Chwyłowyi in the Context of the Ukrainian Literary Discussion in 1925–1928 Years*], Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- Schechner R., *Performatyka. Wstęp* [*Performatics. Admission*], przekł. T. Kubikowski, Wrocław: Ośrodek Badań Twórczości Jerzego Grotowskiego i Poszukiwań Teatralno-Kulturowych, 2006.
- Shkandrij M., *Avant-Garde Art in Ukraine, 1910–1930: Contested Memory Hardcover*, Brookline: Academic Studies Press, 2019.
- Antologhiia ukrainskoi literaturno-krytychnoi dumky pershoi polovyny XX stolittia* [*Anthology of Ukrainian literary and critical thought of the first half of the twentieth century*], red. V. Aheieva, Kyiv: Smoloskyp, 2016.
- Bila A., *Ukrainskyi literaturnyi avanhard: poshuky, stylovi napriamky* [*Ukrainian literary avant-garde: searches, style directions*], Kyiv: Smoloskyp, 2006.
- Viktor Petrov. *Mapuvannia tvorchosty pysmennyka* [*Victor Petrov. Mapping the writer’s work*], red. K. Glinianowicz, P. Krupa, J. Majewska, Kraków: Universitas, 2021.
- Lutskyi Yu., *Literaturna polityka v radianskii Ukraini 1917–1934* [*Literary policy in Soviet Ukraine 1917–1934*], Kyiv: Helikon, 2000.
- Mikhail Semenکو *i ukrainskiy panfuturizm* [*Mykhail Semenکو and Ukrainian panfuturism*], Sankt-Peterburg: Izd. Yevropeyskogo universiteta v SPb., 2016.

-
- Polishchuk V., *Literaturnyi avanhard. Perspektyvy rozvytku ukrainskoi kultury, polemika i teoriia poezii* [*Literary avant-garde. Prospects for the development of Ukrainian culture, polemics and poetry theory*], Kharkiv 1926.
- Shkandrij M., *Avant-Garde Art in Ukraine, 1910–1930: Contested Memory Hardcover*, Brookline: Academic Studies Press, 2019.
- Ukrainskyi avangard. 1910–1930 rokiv: Albom* [*Ukrainian avant-garde. 1910–1930. Album*], avtor. vst. st. ta uporiad. D. Horbachov. Kyiv: Mystetstvo, 1996.